

રાષ્ટ્રીય ચેતના, એકતા અને અખંડિતતાના પ્રતીકોમાં વંદે માતરમ્

ડૉ. ભાનુભાઈ એમ. પટેલ

અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ

ડી.એન.પી. આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ડીસા

રાષ્ટ્રની એકતા, અખંડિતતામાં પ્રતીકો - ચિહ્નોની ભૂમિકા મહત્વની છે. પ્રતીકો બે પ્રકારના છે. (૧) સાંસ્કૃતિક પ્રતીકો અને (૨) રાષ્ટ્રીય પ્રતીકો. ભારતનો ઇતિહાસ ખૂબ પ્રાચીન છે. આપણી સંસ્કૃતિની વિરાસત પણ આગવી છે. ભારત પર અનેક આક્રાન્તાઓએ આક્રમણો કર્યા દેશને ગુલામ બનાવ્યો. આમ છતાં સંસ્કૃતિનો નાશ ન થયો. આજે પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ અડિખમ ઉભી છે. તેની પાછળ અનેક પરિબળો કારણભૂત છે. તેમાંનું એક કારણ દેશના સાંસ્કૃતિક પ્રતીકો ચિહ્નો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો પાયો અધ્યાત્મ છે. જે મુખ્યત્વે સનાતન પરંપરામાં નિહિત છે. સનાતન સંસ્કૃતિના કેટલાક ચિહ્નો- પ્રતીકોમાં ઐં , સ્વસ્તિક, તિલક, ત્રિશુળ, ચક્ર, શંખ, નમસ્કારમુદ્રા, ગાયત્રીમંત્ર, મંદિર, પદિકા, ગાય, ગંગાનદી, તુલસી, કમળ વગેરે મુખ્ય છે. જે સનાતન સંસ્કૃતિને જોડવાનું કામ કરે છે. આ પ્રતીકો આઝાદી પૂર્વેથી રાષ્ટ્રીય એકતા, અખંડિતતા અને ચેતનાનાં પ્રેરક બળો રહ્યા છે. ૧૯૪૭ માં ભારત આઝાદ થયો ત્યાર પછી આ પ્રતીકો - ચિહ્નોમાં ઉમેરણ થયું . રાષ્ટ્રધ્વજ તિરંગો, રાજચિહ્ન સિંહાકૃતિ, રાષ્ટ્રીય પંચાંગ શકપંચાંગ, રાષ્ટ્રગીત જન ગન મન, રાષ્ટ્રીય નદી ગંગા, રાષ્ટ્રીય પ્રાણી વાઘ, રાષ્ટ્રીય પક્ષી મોર, રાષ્ટ્રીય ફૂલ કમળ, રાષ્ટ્રીય ફળ કેરી, રાષ્ટ્રીય વૃક્ષ વડ, રાષ્ટ્રીય ગીત વંદે માતરમ્ , રાષ્ટ્રીય રમત હોકી, રાષ્ટ્રીય ચલણ રૂપિયો, રાષ્ટ્રીય સ્મારક ઇન્ડિયાગેટ વગેરેને રાષ્ટ્રીય પ્રતીકો તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યાં. સ્વીકૃત પ્રતીકોમાં 'વંદે માતરમ્' એ એવું પ્રતિક છે કે જેનું દેશની ચેતના, એકતા અને અખંડિતતામાં આઝાદી પૂર્વે અને આઝાદી પછી પણ મહત્વપૂર્ણ સ્થાન રહ્યું છે. તે અમરવેલીની માફક શાશ્વત ઊર્જાનું કેન્દ્ર છે.

આઝાદીની લડત દરમિયાન સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકોને સર્વોચ્ચ બલિદાનની પ્રેરણા પૂરી પાડનાર અને સ્વતંત્ર ભારતમાં રાષ્ટ્રગીતની સમકક્ષ અધિકૃત દરજ્જો ધરાવનાર 'વંદે માતરમ્' એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું અનમોલ રત્ન છે. તેની રચના બંગાળના જાણીતા સાહિત્યકાર

બંકિમચંદ્રજીએ કરી છે. 'વંદેમાતરમ્' ની રચના અને તેના પ્રસારની વાત રોમાંચક છે. રચના સંબંધિત બે ત્રણ કથાઓ પ્રચલિત છે.

એક કથા મુજબ સન્ ૧૮૭૫ માં દુર્ગાપૂજાની રજાઓના દિવસો હતા. બંકિમચંદ્ર ગાડીમાં બેસીને પોતાના ગામ કાંટાલપાડા જઈ રહ્યા હતા. ગાડીએ કલકત્તા શહેરને છોડી કુદરતી રીતે જ રમણીય એવા પ્રદેશોમાં પ્રવેશ કર્યો. બંકિમચંદ્રે બારીમાંથી કુદરતી સૌંદર્યને નિહાળ્યું. તેમને ચારે બાજુ હરીયાળી નજરે પડતી હતી. અનાજ (ધાન્ય) નાં ખેતરો લહેરાઈ રહ્યાં હતાં. વિવિધ પ્રકારના ફળ અને ફૂલથી સમૃદ્ધ વૃક્ષ જાણે ધરતી માતાના વૈભવનું દર્શન કરાવી રહ્યાં હતાં. ઝરણાં વહી રહ્યાં હતાં. કલકલ છલછલ કરતી નદીઓ સાગરને મળવા દોડતી હતી. તળાવ ભરેલાં હતાં. પવન ધીમે ધીમે વાઈ રહ્યો હતો. કુદરતના આ અપ્રતિમ વૈભવને જોતાં જોતાં તેમનું કવિહૃદય ભારતમાતાના દર્શનથી અભિભૂત થઈ ગયું. તેમનું વ્યક્તિત્વ ધરતી માતાના આ અદભૂત રૂપ સાથે એકાકાર થઈ ગયું અને આ ભાવવિભોર અવસ્થામાં તેમને સિંહવાહિની, ત્રિશૂલધારિણી, સુવર્ણકિરીટિની માતાનું રૂપ દૃષ્ટિગોચર થયું. તેમનો ચહેરો ખીલી ઊઠ્યો. રોમ રોમ પુલકિત થઈ ગયું. અને તેમની ભાવનાઓએ શબ્દરૂપ લીધું.

વંદે માતરમ્ । સુજલાં સુફલાં મલયજશીતલામ્

શુભ્ર-જ્યોત્સ્ના-પુલકિત-યામિનીમ્

આ રીતે 'વંદે માતરમ્' ગીત નો જન્મ થયો.

બીજી એક કથા મુજબ એકવાર બંકિમચંદ્રની નાનકડી દીકરીએ તેમને પૂછ્યું કે, 'તમે જે માતૃભૂમિની ઘણી સ્તુતિ કરો છો, તે કેવી છે ? તે મને કહોને !' દીકરીને આ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તર રૂપે પિતાએ જે કાવ્ય રચ્યું તે 'વંદે માતરમ્'. તેમાં ભારતની ધરતીને માતાના સ્વરૂપમાં કલ્પી તેના પ્રત્યે માતૃવંદનની ભાવના કવિએ વ્યક્ત કરી છે. સૌંદર્યમંડિત નદી- સરોવરથી વ્યાપ્ત, ફળફળાદીનાં વૃક્ષો ધરાવતી, શીત પવનલહેરી પ્રસરાવતી, નીલવર્ણા ખેતરો ધરાવતી, શ્વેત ચાંદનીસભર રમ્ય રાત્રિએ પ્રકુલ્લ પુષ્પો, વન- ઉપવન અને પક્ષીઓના કર્ણમધુર ગાનથી સતત શોભાયમાન રહેતી, સુખદાયી, આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરતી ભારતભૂમિના અવર્ણનીય આત્માનું અપ્રતિમ શબ્દચિત્ર તેમાં રચાયું છે. આ ગીતની રચના ૭ નવેમ્બર ૧૮૭૫ ના દિવસે પૂરી થઈ હતી. કોઈ આકસ્મિક પ્રેરણાના બળે આ ગીત રચાયું હશે તેમ બંકિમચંદ્રની જીવનકથા પરથી લાગે છે.

આ ગીતની રચના અંગે અન્યત્ર એક બીજી ઘટના પણ સંકળાયેલી છે. બંકિમચંદ્રના નાના ભાઈ પૂર્ણચંદ્રના કથન પ્રમાણે આ કાવ્ય ૧૮૭૫ માં રચાયું. એ સમયે 'બંગદર્શન' સામયિકમાં એક અંકનું એક પાનું કોરું રહી જતું હોવાથી તેની પૂર્તિ કરવા માટે સંપાદકને કંઈક લખાણની જરૂર પડી ત્યારે બંકિમચંદ્રે આ ગીત રચી દીધું. પૂઠ્ઠવાચકે બંગાળી અને સંસ્કૃત મિશ્રિત ભાષાને કારણે આ ગીત વિશે ઠંડો અને નકારભર્યો અભિપ્રાય આપતાં નારાજ થયેલા બંકિમચંદ્રે એ વખતે ગીત પ્રગટ થવા દીધું નહિ. 'વંદેમાતરમ્' ગીતનું પ્રથમ પ્રકાશન કાર્ય 'આનંદમઠ' નવલકથામાં થયું હતું. બંકિમચંદ્ર પોતે 'બંગદર્શન' નામનું માસિક ચલાવતા હતા. આ સામયિકમાં 'આનંદમઠ' શીર્ષક હેઠળ તેમની ધારાવાહિક નવલકથા હપ્તાવાર પ્રસિદ્ધ થતી હતી. તેમાં એક પ્રસંગને અનુરૂપ સમૂહપ્રાર્થના રૂપે ઈ.સ. ૧૮૭૭ ના ૩૦ મી ડિસેમ્બરના અંકમાં તેમણે આ ગીતને પ્રકાશિત કર્યું હતું. 'વંદેમાતરમ્' ગીતમાં છવ્વીસ ચરણો અને પાંચ કડિયો છે. તેમાં જીવંત ભાષા ભરેલી છે. સંપૂર્ણ 'વંદેમાતરમ્' ગીત આ મુજબ છે :

વંદે માતરમ્

**સુજલાં સુફલાં મલયજ શીતલામ્
સસ્યશ્યામલાં માતરમ્ ॥ વંદે માતરમ્**

**શુભ્રજ્યોત્સ્નાપુલકિતયામિનીમ્
ફુલ્લકુસુમિતદ્રુમદલશોભિનીમ્
સુહાસિર્ની સુમધુરભાષિણીમ્
સુખદાં વરદાં માતરમ્ ॥ વંદે માતરમ્**

**કોટિ કોટિ કંઠ કલ કલ નિનાદ કરાલે
કોટિ કોટિ ભુજૈધૃતખરકરવાલે
અબલા કેનો માँ एतो बले
बहुबलधारिणी नमामि तारिणीम्
रिपुदलवारिणीम्-मातरम् ॥ वंदे मातरम्
तुमि विद्या तुमि धर्म
तुमि हृदि तुमि मर्म
त्वं हि प्राणाः शरीरे**

बाहुते तुमि मा शक्ति
हृदये तुमि मा भक्ति
तोमारई प्रतिमा गडि मंदिरे,
मंदिरे। मातरम् । वंदे मातरम् ॥

त्वं हि दुर्गा दशप्रहरणधारिणी
कमला कमलदलविहारिणी
वाणी विद्यादायिनी नमामि त्वां
नमामि कमला अमला अतुलां
सुजलां सुफलां मातरम् ॥ वंदे मातरम् ॥

श्यामलां सरलां सुस्मिता भूषितां
धरणीं भरणीं मातरम् । वंदे मातरम् ॥

(ભારત) માતાને હું વંદુ છું.

સુજલા એટલે કે નદી સરોવરથી વિપુલ જળવાળી, સુફલા એટલે કે ભરપૂર ફળોવાળી, મલય પવનથી શીતળ, ધાનની હરિયાળી એવી માતા ને વંદુ છું.

શ્વેત ચાંદનીની પુલકિત રાત્રિઓવાળી ખીલેલા પુષ્પો -પર્ણોથી શોભતી, સુંદર હાસ્ય વેરતી, મધુર વચનો બોલતી, સુખ આપનારી, વરદાન આપનારી માતાને હું વંદુ છું.

કોટિ - કરોડ કંઠમાંથી નીકળતા ઘોષથી કરાલ રૂપાને, કરોડો હાથો વડે ખડ્ગ ધારણ કરનારી માતાને બધા અબલા કેમ કહે છે ! મહાસમર્થ અને ઉદ્ધાર કરનારી, દુશ્મનોના સૈન્યને હરાવનારી માતાને હું વંદુ છું.

હે (ભારત) માતા, તું જ વિદ્યા છે, તું જ ધર્મ છે, તું જ હૃદય છે, તું મર્મ છે. તું જ દેહમાં પ્રાણ છે. હાથો વડે કરીને તું શક્તિ છે. હૃદય કરીને તું ભક્તિ છે. તારી જ પ્રતિમા હું મંદિરે મંદિરે સ્થાપિત કરું છું.

તું જ દશશસ્ત્ર ધારણ કરનારી દુર્ગા છે. તું જ કમલાસના લક્ષ્મી છે. તું જ વિદ્યાદાતા સરસ્વતી છે, તને હું નમું છું.

કમલા રૂપ એવી સરલા, સુસ્મિતા, ભૂષિતા, ધરણીરૂપ, પોષણ કરનારી માતા તને નમું છું.

આ ગીત તેના જન્મકાળમાં કોઈને પસંદ આવ્યું નહોતું. રચનાના થોડા દિવસો પછી તે સમયના સુપ્રસિદ્ધ ગાયક યદુનાથ ભટ્ટાચાર્યજીએ તેને મલ્હારરાગ અને કવ્વાલી તાલમાં સ્વરબદ્ધ કર્યું હતું. સંસ્કૃત અને બંગાળી એમ બે ભાષામાં મિશ્રિત આ ગીતને તેમણે તેમના મિત્રોની વચ્ચે ગાયું હતું. મિત્રોએ તેને પસંદ કર્યું ન હતું .પરંતુ બંકિમચંદ્રને ગીતની ભવિતવ્યતા ઉપર અટલ વિશ્વાસ હતો. તેમણે એક વખત તેમની દીકરીને કહ્યું પણ હતું કે, "એક દિવસ એવો આવશે કે વંગભૂમિ આ ગીત સાંભળીને નાચે ઉઠશે" માત્ર બંગાળ જ નહીં, સંપૂર્ણ હિન્દુસ્તાન આ ગીતથી પ્રેરણા ગ્રહણ કરશે, આખો દેશ એક સુરમાં આ ગીત ગાવા લાગશે." ૨૫ વર્ષ પછી બંકિમચંદ્રની આ વાણી સત્યમાં પરિવર્તિત થઈ હતી.

'વંદે માતરમ્' ભાવનું બીજરૂપે વિરાટ દર્શન તો ૧૮૫૭ ના સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં ભારતીય જનમાનસે કર્યું હતું . એ જ ભાવ ૧૮૭૫ માં રચાયેલ આ 'વંદેમાતરમ્' ગીતની ભાવ ધારામાં પ્રવાહિત થયો છે. 'આનંદમઠ'માં 'વંદેમાતરમ્' એ 'સંતાન' સંપ્રદાયનું ગીત છે. માતૃભૂમિ જ્યાં સુધી અત્યાચારો, કુશાસન, શોષણ અને અધાર્મિકતાથી મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી સંતાન માટે તે જરૂરી છે કે તે પોતાનો પરિવાર, પત્ની, બાળકો, ધનદોલત અને ખુશીઓનો પરિત્યાગ કરી, બધી ઇન્દ્રિયો, ઈચ્છાઓ ઉપર કાબુ રાખી, પોતાના ધર્મ માટે યુદ્ધ કરે. સંતાનોની વ્યક્તિગત જાતિ ગમે તે હોય. ઉંમર કોઈ પણ હોય. આમ છતાં તેમની એક જ જાતિ છે - માં ને ગુલામીથી મુક્ત કરાવનારી 'સંતાન'. તેને માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરનાર 'સંતાન'. સંતાન સંપ્રદાયનું આ ગીત પછી સ્વતંત્રતા આંદોલનનું મંત્ર બન્યું.

૧૮૮૨ માં 'આનંદમઠ' નવલકથા પ્રકાશિત થઈ હતી. તેમાં 'વંદેમાતરમ્' એ અઞ્જિમાં છુપાયેલી એક એવી ચિનગારી હતી કે તેના સંસર્ગ માત્રથી ભારતીય જન માનસમાં પ્રખર દેશભક્તિની જ્વાલા ભડકી ઉઠી હતી. ૧૮૮૨થી ૧૮૯૫ સુધીમાં ટૂંકા ગાળામાં 'આનંદમઠ' નાં પાંચ સંસ્કરણો પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા હતાં. ઈ.સ. ૧૯૦૦ સુધીમાં હિન્દી, અંગ્રેજી, તેલુગુ ,કન્નડ વગેરે ભાષાઓમાં તેનો અનુવાદ થયો હતો. ૧૮૮૩ માં શ્રી કેદારનાથ ચૌધરીએ તેનું નાટક રૂપાંતર કર્યું અને તેમાં શ્રી દેવકંઠ બાગચીજીએ 'વંદેમાતરમ્' ને સૂર આપ્યો. તેમણે તિલક કામોદરાગ અને જપતાલ તાલમાં સ્વર લિપિ બનાવી હતી.

આ ગીતનો ઇતિહાસ પણ આગવો છે. બંકિમચંદ્રે પોતાના 'બંગદર્શન' સામયિકની 'આનંદમઠ' શીર્ષકથી પ્રસિદ્ધ થતી નવલકથામાં એક પ્રસંગને અનુરૂપ સમૂહપ્રાર્થના રૂપે ૩૦ મી

ડિસેમ્બર ૧૮૭૭ ના અંકમાં સૌ પ્રથમ વખત આ ગીતને પ્રકાશિત કર્યું હતું. 'આનંદમઠ' નવલકથા સ્વરૂપે ૧૮૮૨ માં પ્રકાશિત થઈ હતી. જેણે ખૂબ પ્રસિદ્ધિ મેળવી. ઢાકાથી પ્રસિદ્ધ થતા 'બાંધવ' સામયિકમાં કાલિપ્રસન્ન ઘોષે ૧૮૮૩ માં 'વંદે માતરમ્' ગીતને રાષ્ટ્રગીત તરીકે ઓળખાવ્યું હતું. 'વંદે માતરમ્' ની રાષ્ટ્રગીત તરીકેની પરખ કરનાર તેઓ સૌપ્રથમ ભારતીય હતા. હરિશ્ચંદ્ર કલદાર નામના ચિત્રકારને આ ગીતે ભારત માતાનું ચિત્ર બનાવવાની પ્રેરણા આપી. આ ચિત્ર ૧૮૮૬ માં 'બાલક' સામયિકમાં પ્રગટ થયું હતું . ૧૮૮૬ માં હેમચંદ્ર બંદોપાધ્યાયે 'રાખીબંધન' ગીત રચ્યું .જેમાં પહેલી બે કડીઓ 'વંદે માતરમ્' ની હતી. તેમણે 'વંદે માતરમ્' ને ભારતવાસીઓના અંતરના ગીત તરીકે ઓળખાવ્યું. 'વંદે માતરમ્' નો એક ઘોષણામંત્ર તરીકે વ્યાપક ઉપયોગ કરવાની સૌથી પહેલી ઉત્સાહપૂર્ણ અપીલ બંગાળી વિદ્વાન યોગેન્દ્રનાથ વિદ્યાભૂષણે ૧૮૯૦ માં પ્રગટ થયેલા તેમના ગ્રંથ ગેરિબાલ્ડીના જીવનચરિત્રમાં કરી હતી.

આ ગીતનું પ્રથમ ગાન ૭ ઓગસ્ટ ૧૯૦૫ ના રોજ બંગલંગના વિરોધમાં કલકત્તાના ટાઉનહોલમાં યોજાયેલ સંમેલનમાં થયું હતું. બંગાળના ભાગલાના વિરોધમાં 'બંગલંગ' આંદોલન છેડાયેલું. એ વખતે રમેન્દ્રસુંદરે 'બંગલક્ષ્મીર વ્રતકથા' નામે પરંપરાગત વ્રતકથાની વાર્તા લખી હતી. જેનો આરંભ અને અંત 'વંદે માતરમ્' શબ્દોથી થતો હતો. તેના ત્રણ સપ્તાહ બાદ દુર્ગાપૂજાના દિવસો પૂર્ણ થતાં રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે તેમના લાગણી સભર પ્રવચનમાં કહ્યું હતું કે, 'વંદે માતરમ્' દરેકે દરેક કંઠમાંથી ઉચ્ચારિત હો અને દેશના ખૂણે ખૂણે તેનો પ્રતિઘોષ ઊઠો. આમ, ૧૯૦૫-૦૬ ના અરસા સુધીમાં તો 'વંદે માતરમ્' નો પ્રતિઘોષ સમગ્ર બંગાળમાં ઉઠ્યો હતો. આ ગીત એટલું બધું લોકપ્રિય થયું હતું કે તે ચોપનિયાઓમાં, પુસ્તકોમાં, સંસ્થાઓના નામોમાં તેને સ્વીકૃતિ મળવા લાગી હતી. તા.૨૭ થી ૩૦ ડિસેમ્બર ૧૯૦૫ ના ગાળામાં વારાણસી ખાતે યોજાયેલ રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના વાર્ષિક અધિવેશનમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકોરની ભત્રીજી સરલાદેવીએ મધુરકંઠમાં આખાય 'વંદે માતરમ્' ગીતનું ગાન કર્યું હતું. અરવિંદ ઘોષે બંગાળમાં ૧૯૦૬ માં 'વંદે માતરમ્' નામે અંગ્રેજી સામયિક શરૂ કર્યું હતું. આ ગીતનો પદ્યમાં અને ગદ્યમાં અંગ્રેજી અનુવાદ પણ તેમણે પોતે જ કર્યો હતો. ૭ ઓગસ્ટ ૧૯૦૬ ના રોજ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજ કલકત્તાના પારસી ઉદ્યાન સ્ક્વેર (હાલના સાધના સરકાર ઉદ્યાન, ગ્રીર પાર્ક) ખાતે ફરકાવ્યો હતો. તેના મધ્યના પીળા પદ્માં દેવનાગરી લિપિમાં 'વંદે

માતરમ્' શબ્દો અંકિત હતા. ગુજરાતની ધરતી પર વંદે માતરમ્ ૧૯૦૬ માં અમદાવાદમાં યોજાયેલ સ્વદેશી ચીજવસ્તુઓના પ્રદર્શનમાં પ્રથમવાર ગાવામાં આવ્યું હતું. જર્મનીના સ્ટુટગાર્ટ ખાતે ૧૯૦૭ માં ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજની વચ્ચેના પદ્માં 'વંદે મેડમ કામા દ્વારા રજૂઆત પામ્યું હતું. જે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રથમ રજૂઆત હતી. મેડમ કામાએ 'વંદે માતરમ્' નામે માસિક પણ શરૂ કર્યું હતું. ૧૯૦૭ માં સૂરત ખાતે હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા મળી હતી ત્યારે પણ 'વંદે માતરમ્' નું ગાન કરવામાં આવ્યું હતું.

દક્ષિણ ભારતમાં- તમિલનાડુમાં પણ 'વંદે માતરમ્' ગીતે મોહિની લગાડી હતી. ૨૦ મી સદીના તમિળ ભાષાના મહાન કવિ સુબ્રમણ્યમ ભારતીએ આ ગીતનો બે વખત અનુવાદ કર્યો. તેનાથી દક્ષિણના રાજ્યોમાં પણ તે લોકપ્રિય બન્યું. ૧૯૦૮માં લોકમાન્ય તિલકને છ વર્ષની સજા ફરમાવવામાં આવી ત્યારે અદાલતની બહાર ઊભેલા હજારો લોકોએ 'વંદે માતરમ્' ના શબ્દોચ્ચારથી તેમનું અભિવાદન કર્યું હતું. આ એવો સમય હતો કે જ્યારે ક્રાંતિકારીઓ એકબીજાને મળતા ત્યારે 'વંદે માતરમ્' ના શબ્દોથી એકબીજાનું અભિવાદન કરતા હતા. ૧૭મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૯ ના રોજ મદનલાલ ધીંગરાએ લંડનમાં ફ્રાંસીને માંચડે ચડી શહાદત વ્હોરી ત્યારે તેમના અંતિમ શબ્દો હતા 'વંદે માતરમ્'. આમ, ૨૦મી સદીના પ્રથમ દશકાના ઉત્તરાર્ધમાં સ્વાતંત્ર્યકાંક્ષી ભારતીયોના દિલોદિમાગ ઉપર 'વંદે માતરમ્' છવાઈ ગયું હતું. પછી તો આ ગીત સમગ્ર ભારતમાં વ્યાપક રીતે પ્રસર્યું. લગભગ આજ અરસામાં ગુજરાતી ચિત્રકાર મગનલાલ ત્રિવેદીએ હિન્દુસ્તાનના નકશાને હિન્દની દેવી કલ્પીને એક સુંદર ચિત્ર તૈયાર કર્યું. જેની લાખો નકલો દેશભરમાં પ્રસરતાં 'વંદે માતરમ્' સર્વત્ર પ્રજાહૃદયમાં સ્થાન પામ્યું અને વણઆદેશે આ ગીતે રાષ્ટ્રગીતનો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરી લીધો. ત્યારથી આ ગીતની પ્રથમ કડીઓના સામૂહિકગાનનો રિવાજ શરૂ થયો. સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન દરમિયાન આ ગીતના પ્રથમ બે શબ્દોનો સામૂહિક સૂત્રોચ્ચાર કરવાની પ્રથા શરૂ થઈ. કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિએ રચેલી 'રાષ્ટ્રગીત સમિતિ' એ ૧૯૩૭ બધા રાષ્ટ્રીય પ્રસંગોએ 'વંદે માતરમ્' ગાવાની હિમાયત કરી અને ત્યારથી 'વંદે માતરમ્' રાષ્ટ્રગીત રૂપે પ્રજાકીય સાર્વભૌમત્વની રૂએ સ્વીકૃતિ પામ્યું. નાત- જાત અને કોમના ભેદભાવ ભૂલાવતું આ ગીત સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં શહીદોનું પ્રેરકગાન બન્યું. લીલુડાં માથાં વધરતા ભારતીય યુવાનોને 'વંદે માતરમ્' નો નાદ પ્રાણથીપણવધારે પ્યારો બન્યો. દેશના કણે કણમાં અને જનજીવનના રોમેરોમમાં આ ગીતથી સર્વસ્વના બલિદાનના મહિમાને વેગ મળ્યો.

આઝાદીની સવારનું ઉમળકાભેર સ્વાગત 'વંદે માતરમ્' થી કરવામાં આવ્યું હતું. ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ ના રોજ આઝાદીની પ્રથમ સવારે યોજાયેલી સંસદની પ્રથમ બેઠકમાં વિશ્વવિખ્યાત શાસ્ત્રીય સંગીતકાર પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુર અને હીરાબાઈ બડોદેકરે યુગલ સ્વરોમાં તેને ગાઈ આઝાદીના અરુણ પ્રભાતનું સ્વાગત કર્યું હતું. તેની સાથે આકાશવાણીના કાર્યક્રમોનો શુભારંભ પણ 'વંદે માતરમ્' ગાનથી થયો હતો. જે આજ સુધી ચાલુ છે. દૂરદર્શનનો પ્રારંભ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૯ માં થયો ત્યારે તેના પ્રારંભમાં પણ 'વંદે માતરમ્' ગીત ગાવા આવ્યું હતું. આઝાદી પછી પણ આ ગીત એટલું જ ભારતીય પ્રજાને પ્રિય રહ્યું છે. તેને આજે પણ દરેક રાષ્ટ્રીય પર્વમાં ઉત્સાહ સાથે ગાવામાં આવે છે. તે ભારતીય ચલચિત્રોમાં પણ સ્થાન પામ્યું છે. અત્યાર સુધીમાં તે (૧) 'અમર આશા' (૧૯૪૭), (૨) 'આંદોલન' (૧૯૫૧), (૩) 'આનંદમઠ' હિન્દી તથા બંગાળીમાં (૧૯૫૨), (૪) 'મહાવિપ્લવી અરવિંદો' (૧૯૫૨), (૫) 'લીડર' (૧૯૬૫) અને (૬) 'મેકિંગ ઓવ મહાત્મા' (૧૯૯૬) આ છ ચલચિત્રોમાં રજૂ થયું છે. 'વંદે માતરમ્' ગીતની લોકચાહના એટલી બધી છે કે ભારતનો કોઈ વ્યક્તિ એવો નહીં હોય કે જે આ ગીતના બે શબ્દો 'વંદે' અને 'માતરમ્' થી પરિચિત ના હોય. 'વંદે માતરમ્' ગીતની પોતાની એક વિશેષતા એ છે કે તેમાં માતૃભૂમિને માના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરી છે. આમ તો ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આ વિચાર ઘણો પ્રાચીન છે.

માતા ભૂમિ: પુત્રોઽહં પૃથિવ્યા: ।

ભૂમિ માતા છે અને અમે તેના પુત્રો છીએ. આ વેદ વાક્ય પ્રમાણે દરેક ભારતીય પૃથ્વીનો પુત્ર છે.

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी। માતા અને માતૃભૂમિ સ્વર્ગથી પણ મહાન છે. ભગવાન રામના આ વચનની ભાવનાને બંકિમચંદ્રે ગીત દ્વારા નવા પરિવેશમાં, ભૂમિને પોતાની શ્રદ્ધા ભક્તિના પ્રતીક, માતાના રૂપમાં જોવાનો ભાવ જગાડ્યો અને વિજીતીષુ વૃત્તિ જગાડી તેને શક્તિશાળી દુર્ગા અર્થાત્ અજયશક્તિના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરી છે. આ ભાવ સ્વામી વિવેકાનંદ, બ્રહ્મબાંધવ ઉપાધ્યાય અને યોગી અરવિંદ વગેરે તત્ત્વચિંતકોના મનને પણ સ્પર્શી ગયો હતો. તે ત્રણેયે તેને સમાજની સામે એ રીતે રજૂ કર્યો કે ધીમે ધીમે 'વંદે માતરમ્' સમગ્ર ભારતમાં ગૂંજવા લાગ્યો. આ ગીતના શબ્દોમાં તાકાત છે. તેથી જ કહેવાય છે કે 'જ્યાં સુધી રાષ્ટ્ર રહેશે ત્યાં સુધી આ ગીત રહેશે' આ ગીતે બંકિમચંદ્રને અમર બનાવી દીધા છે.

'વંદે માતરમ્' ગીત વિશે ટૂંકમાં કહેવું હોય તો કહી શકાય કે, તે 'માતૃવંદનાનું ગીત છે. તેમાં ભારતમાતાના આત્માનું શબ્દચિત્ર છે. તે સંતાન સંપ્રદાયનું ગીત છે. તે દરેક ભારતીયમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના જગાડી, સર્વોચ્ચ બલિદાનની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. આઝાદી પૂર્વે, પછી અને વર્તમાનમાં રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતા જાળવવામાં 'વંદે માતરમ્' નું યોગદાન અમૂલ્ય છે. સ્વતંત્ર ભારતમાં "જન ગણ મન" રાષ્ટ્રગીત તરીકે અને "વંદે માતરમ્"ને રાષ્ટ્રીયગીત તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

સંદર્ભ :

૧. "વંદે માતરમ્" ઇતિહાસ કે પન્નો સે - પ્રકાશક : સંઘ મિત્રા સેવા પ્રતિષ્ઠાન, નાગપુર.
૨. "વંદે માતરમ્"ની વરાહમિહિર - જાન્યુઆરી ૨૦૦૫નો બાળકૃષ્ણ માધવરાવ મૂળે, રક્ષા મ. વ્યાસનો લેખ.